Lyceum India Journal of Social Sciences || ISSN (Online): 3048-6513
Volume: 3 Issue: 3 || February 2026 (Special Issue 1) || DOI: 10.5281/zenodo.18844165

आधुनिक जीवनशैली आणि कुटुंब-विवाह संस्थेतील बदल

प्रा. डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर[1]

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधात 21व्या शतकातील आधुनिक जीवनशैली आणि कुटुंब–विवाह संस्थेतील बदल आणि या अनुषंगाने होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा याचे अध्ययन करण्यात आले आहे. आधुनिक जीवनशैलीमुळे भारतीय समाजात कुटुंब व विवाह या मूलभूत सामाजिक संस्थांमध्ये लक्षणीय बदल घडून आले आहेत. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन, जागतिकीकरण तसेच माहिती–तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे पारंपरिक संयुक्त कुटुंब पद्धतीऐवजी विभक्त व एकल कुटुंबांची संख्या वाढत आहे. कुटुंबातील भूमिका व नातेसंबंध अधिक समतावादी व लवचिक होत असून निर्णयप्रक्रियेत स्त्री-पुरुष समानतेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विवाह संस्थेतही बदल दिसून येत असून विवाहाचे वय वाढणे, प्रेमविवाहांचे प्रमाण वाढणे, घटस्फोट व सहजीवनासारख्या नव्या प्रवृत्ती उदयास येत आहेत. या बदलांचे काही सकारात्मक परिणाम जसे वैयक्तिक स्वातंत्र्य, भावनिक सुसंगती व समानतेची जाणीव तर काही नकारात्मक परिणाम जसे कुटुंबीय ऐक्याचा ऱ्हास, वृद्ध व बालसंरक्षणाचे प्रश्न आणि मानसिक ताणतणाव समोर येत आहेत. या संशोधनाचा उद्देश आधुनिक जीवनशैलीचा कुटुंब–विवाह संस्थांवर होणारा एकूण परिणाम अभ्यासून परंपरा व आधुनिकता यांतील संतुलन अधोरेखित करणे हा आहे.

कीवर्ड्स -आधुनिक जीवनशैली, कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, सामाजिक बदल, संयुक्त कुटुंब, विभक्त कुटुंब, घटस्फोट, सहजीवन, स्त्री-पुरुष समानता, भारतीय समाज

प्रस्तावना

भारतीय समाजात कुटुंब आणि विवाह संस्था शेकडो वर्षांपासून सामाजिक संरचनेचा पाया राहिल्या आहेत. पारंपरिक भारतीय कुटुंब बहुपरत, संयुक्त कुटुंब आणि पारंपरिक विवाहपद्धतींवर आधारित होते, जिथे नैतिक, धार्मिक आणि आर्थिक मूल्ये या संस्थांचे मूलभूत आधारस्तंभ ठरलेले होते. विवाह केवळ वैयक्तिक नाते नसून सामाजिक बांधिलकी, वंशपरंपरा आणि सहअस्तित्व टिकवण्याचे माध्यम मानले जात असे. अलीकडच्या काही दशकांत आधुनिक जीवनशैली, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रादुर्भाव, महिला सक्षमीकरण आणि जागतिकीकरण यामुळे कुटुंब आणि विवाह संस्थेत लक्षणीय बदल झाले आहेत. लहान कुटुंब, प्रेम विवाह, घटस्फोट, एकल पालकत्व आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यासारख्या नव्या प्रवृत्तींमुळे पारंपरिक संरचना बदलत आहेत. या बदलांचा समाजशास्त्रीय, मानसिक आणि सांस्कृतिक पैलूंचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

[1] समाजशास्त्र विभागप्रमुख, श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

शोध निबंधाचे उद्देश

1. आधुनिक जीवनशैलीची संकल्पना व तिची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.
2. कुटुंब संस्थेतील संरचनात्मक व कार्यात्मक बदलांचा अभ्यास करणे.
3. विवाह संस्थेतील बदलत्या प्रवृत्तींचे (विवाहाचे वय, घटस्फोट, सहजीवन इ.) विश्लेषण करणे.
4. स्त्री-पुरुष समानता व आर्थिक स्वावलंबनाचा कुटुंब–विवाह संस्थांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
5. आधुनिक जीवनशैलीमुळे निर्माण झालेल्या सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांचे मूल्यमापन करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. आधुनिक जीवनशैलीमुळे कुटुंब व विवाह संस्थेत झालेल्या बदलांचे स्वरूप, प्रकार व वैशिष्ट्ये मांडण्यासाठी. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी आधुनिक जीवनशैली आणि कुटुंब–विवाह संस्थेतील बदल आणि होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तूत संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. आधुनिक जीवनशैली आणि कुटुंब–विवाह संस्थेतील बदल आणि होत असलेले परिवर्तन पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

आधुनिक जीवनशैलीचे वैशिष्ट्ये

शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण

शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे भारतीय समाजाच्या पारंपरिक जीवनशैलीत मोठे बदल घडले आहेत. शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधी, उच्च शिक्षण आणि आर्थिक गतिशीलता यामुळे लोकांनी पारंपरिक ग्रामीण कुटुंबापासून वेगळे जीवन निवडले आहे. शहरी जीवनातील व्यस्त दिनचर्या, स्वतंत्र निवासस्थाने आणि घरगुती सहाय्यकांचा कमी वापर यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये पारंपरिक नातेसंबंध बदलत आहेत. उदाहरणार्थ, बहुपरत कुटुंबापेक्षा लहान कुटुंब किंवा स्वतंत्र घर निवडणे अधिक सामान्य झाले आहे. यामुळे कुटुंबीयांमधील सामाजिक सहयोग, संवाद आणि एकत्र राहण्याची पद्धत बदलत आहे.

तंत्रज्ञानाचा प्रभाव

स्मार्टफोन, सोशल मीडिया, ऑनलाइन डेटिंग प्लॅटफॉर्म, व्हिडिओ कॉल्स आणि डिजिटल मनोरंजनामुळे कुटुंबातील संवादाचे स्वरूप बदलले आहे. यामुळे लोकांचा सामाजिक नेटवर्क विस्तारला असून, विवाह किंवा नातेसंबंधाच्या बाबतीत व्यक्तीला अधिक स्वातंत्र्य आणि निर्णय क्षमता प्राप्त

झाली आहे. ऑनलाईन माध्यमांमुळे लोकांना पूर्वीपेक्षा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून नाती जोडण्याची संधी मिळते, आणि पारंपरिक सामाजिक दबाव कमी होत आहेत.

महिला सक्षमीकरण

शिक्षण, रोजगार आणि आर्थिक स्वावलंबनामुळे भारतीय स्त्रिया केवळ घरकामापुरती मर्यादित राहिल्या नाहीत. त्या विवाहाच्या निर्णयात, करिअर निवडीत, कुटुंब नियोजनात आणि आर्थिक व्यवहारात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू लागल्या आहेत. यामुळे पारंपरिक पितृसत्तात्मक व्यवस्थेत बदल झाला आहे, आणि स्त्रियांना नातेसंबंध, कुटुंब नियोजन व वैयक्तिक विकास यासाठी स्वतंत्रता मिळाली आहे.

जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक प्रभाव

जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य मूल्ये, व्यक्तिवाद, स्वतंत्रता आणि वैयक्तिक अधिकार यांचा प्रभाव भारतीय समाजावर वाढला आहे. यामुळे विवाहाच्या पद्धतीत लवचिकता दिसून येते; प्रेम विवाह स्वीकारला जातो, विवाहाबाहेरील नातेसंबंधांना समाजमान्यता मिळते, आणि संपूर्ण कुटुंबापेक्षा लहान किंवा स्वतंत्र कुटुंब प्राधान्य पावत आहे. तसेच, व्यक्तिवादामुळे व्यक्तींना वैयक्तिक गरजा, करिअर, आणि जीवनशैली निवडीच्या बाबतीत अधिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे.

कुटुंब संस्थेतील बदल

संयुक्त कुटुंबापासून लहान कुटुंबाकडे संक्रमण

भारतीय समाजातील पारंपरिक कुटुंब बहुपरत आणि संयुक्त कुटुंबावर आधारित होते, जिथे पिढ्यानपिढ्या एकत्र राहत, एकमेकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक गरजा पूर्ण करत असे. परंतु शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, रोजगाराच्या संधी, उच्च शिक्षण आणि आर्थिक स्वावलंबनामुळे लोक स्वतंत्र जीवनाकडे झुकले आहेत. परिणामी, संयुक्त कुटुंबांचे प्रमाण कमी झाले असून, लहान कुटुंब किंवा एकल घरात राहण्याचे प्रमाण वाढले आहे. हे बदल व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याला चालना देतात, परंतु कौटुंबिक सहकार्य, आपसी संवाद आणि परंपरागत सांस्कृतिक मूल्यांवर परिणाम होतो.

विवाह पद्धतीत बदल

पारंपरिक विवाहित पद्धतींमध्ये वडिलधारक किंवा समाजाच्या संमतीने विवाह ठरवला जात असे. आज, प्रेम विवाह आणि व्यक्तीची स्वयंपूर्ण निवड या पैलूंवर अधिक भर दिला जातो. तसेच, विविध जाती, धर्म किंवा प्रादेशिक पार्श्वभूमीतील विवाह समाजमान्य होऊ लागले आहेत. या बदलांमुळे विवाह अधिक व्यक्तिगत, समानतावादी आणि भावनिक आधारावर आधारित होत आहे, आणि सामाजिक सहकार्य व समज यांवर नव्या प्रकारे भर पडतो.

घटस्फोट आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य

शहरी आणि शिक्षित वर्गामध्ये घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले आहे. घटस्फोटामुळे विवाहाचे पारंपरिक "अटल" स्वरूप बदलले असून, व्यक्तीच्या मानसिक स्वास्थ्य, जीवनसमाजक कल्याण आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व दिले जाते. घटस्फोटामुळे कुटुंबातील विवाद, अत्याचार किंवा असमानतेच्या परिस्थितींवर सामोरे जाण्याचे मार्ग सुकर झाले आहेत, पण सामाजिक दृष्टीने हे अद्याप काही प्रमाणात आव्हानात्मक आहे.

एकल पालकत्व आणि स्वतंत्र जीवनशैली

विवाह न करता किंवा घटस्फोटानंतर पालकत्व स्वीकारणारे एकल पालक शहरी समाजात अधिक सामान्य झाले आहेत. हे पालक स्वतःच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि कुटुंबिक जबाबदारी यामध्ये संतुलन साधण्यासाठी नवे उपाय शोधत आहेत. स्वतंत्र जीवनशैलीमुळे व्यक्तींना करिअर, शिक्षण आणि वैयक्तिक विकासासाठी संधी मिळते, परंतु पारंपरिक कौटुंबिक पाठिंबा कमी होतो.

विवाह संस्थेवर आधुनिक जीवनशैलीचा प्रभाव

नातेवाईकांचे पारंपरिक दबाव कमी झाले

पारंपरिक भारतीय विवाह पद्धतीत वडिलधारक, कुटुंब आणि समाजाचा दबाव मोठ्या प्रमाणात होता. विवाह हा कौटुंबिक व सामाजिक गरजांसाठी ठरवला जात असे. परंतु आधुनिक जीवनशैलीमुळे व्यक्तीच्या स्वतंत्र निर्णयावर भर वाढला आहे. आज व्यक्ती स्वतःची जोडी निवडतात, आणि त्यासाठी नातेवाईकांचे दबाव, जातीय किंवा प्रादेशिक बंधने कमी झाली आहेत. या बदलामुळे विवाह अधिक व्यक्तिवादी, स्वयंपूर्ण आणि भावनिक आधारावर आधारित झाला आहे.

भावनिक समज आणि सहअस्तित्वाचे महत्त्व वाढले

विवाह हे फक्त सामाजिक किंवा आर्थिक करार नसून, भावनिक नाते म्हणून स्वीकारले जाऊ लागले आहे. प्रेम, संवाद, परस्पर आदर आणि समानतावादी दृष्टिकोन विवाहात महत्त्वाचे घटक बनले आहेत. जोडीदारांमध्ये मानसिक समज, भावनिक आधार आणि सहअस्तित्व या मूल्यांना प्राधान्य दिले जात आहे. परिणामी विवाह अधिक टिकाऊ आणि गुणात्मक नातेसंबंधावर आधारित होऊ लागले आहेत.

आर्थिक आणि सामाजिक स्वावलंबनाचा प्रभाव

करिअर, आर्थिक स्वावलंबन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यामुळे विवाहाच्या निर्णयात व्यक्ती अधिक स्वतंत्र झाली आहे. स्त्रिया केवळ घरकामापुरती मर्यादित नसून, करिअर, शिक्षण आणि आर्थिक योगदानाद्वारे विवाहात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. पुरुषदेखील आर्थिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या समान प्रमाणात सामायिक करत आहेत. परिणामी विवाहाची पारंपरिक पद्धत बदलत आहे आणि निर्णय प्रक्रियेत व्यक्तीच्या इच्छा, क्षमता आणि स्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

कौटुंबिक जबाबदारीतील बदल

आधुनिक जीवनशैलीने पुरुष आणि स्त्री दोघांनाही गृहकार्य, पालकत्व आणि आर्थिक जबाबदारी सामायिक करण्याचे महत्त्व पटवून दिले आहे. पारंपरिक पितृसत्तात्मक भूमिकांचा प्रभाव कमी झाला असून, जोडीदार एकमेकांच्या करिअर, व्यक्तिगत गरजा आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यामध्ये संतुलन साधत आहेत. यामुळे विवाहात समन्वय, सहकार्य आणि मानसिक समाधान वाढले आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम

मानसिक स्वास्थ्य आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य

आधुनिक जीवनशैली आणि कुटुंबातील बदलांमुळे व्यक्तींना अधिक वैयक्तिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे. व्यक्तीच्या निर्णयात स्वातंत्र्य असल्यामुळे मानसिक स्वास्थ्य सुधारते, भावनिक तणाव कमी होतो आणि जीवनसंतुलन राखणे शक्य होते. कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत व्यक्तीचा सहभाग वाढल्यामुळे आत्मसन्मान, निर्णयक्षमता आणि जीवनावर ताबा यासारख्या गुणांचा विकास होतो.

स्त्रियांचे सक्षमीकरण

विवाह आणि कुटुंब संरचनेतील बदल समाजात स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाला चालना देतात. स्त्रिया केवळ घरकामापुरती मर्यादित राहिल्या नाहीत; त्या शिक्षण, करिअर, आर्थिक स्वावलंबन आणि कौटुंबिक निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू लागल्या आहेत. या बदलामुळे पारंपरिक पितृसत्तात्मक सामाजिक रचना हळूहळू बदलत आहे आणि स्त्रियांच्या सामाजिक सहभागाला प्रोत्साहन मिळते.

पारंपरिक मूल्यांमध्ये बदल

संयुक्त कुटुंबाचे प्रमाण कमी होणे, लहान कुटुंबाचे प्राधान्य आणि विवाहातील वैयक्तिक निवडी यामुळे परंपरागत सामाजिक मूल्ये काही प्रमाणात कमी होत आहेत. उदाहरणार्थ, वडिलधारकांचे अधिकार, वंशपरंपरेचे महत्त्व आणि पारंपरिक विवाहाचे 'अटल' स्वरूप यांना नव्या सामाजिक मूल्यांनी बदलले आहे. या बदलामुळे समाजातील सांस्कृतिक रचना अधिक लवचिक झाली आहे, परंतु काही समाजघटक पारंपरिक मूल्यांच्या रक्षणासाठी संघर्ष करत आहेत.

सामाजिक स्वीकृतीत बदल

एकल जीवन, घटस्फोट आणि प्रेम विवाह यांसारख्या नव्या पद्धती समाजात अधिक स्वीकारल्या जात आहेत. विशेषतः शहरी, शिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम घटकांमध्ये या बदलांची स्वीकृती जास्त आहे. परिणामी, समाज अधिक खुला, समावेशक आणि विविधतेला आदर करणारा बनत आहे. तथापि, ग्रामीण भागात आणि पारंपरिक दृष्टिकोन असलेल्या समुदायांमध्ये या बदलांना अजूनही प्रतिकार दिसतो.

निष्कर्ष

आधुनिक जीवनशैली, तंत्रज्ञान, उच्च शिक्षण, महिला सक्षमीकरण आणि जागतिकीकरण यामुळे भारतीय कुटुंब व विवाह संस्थेत लक्षणीय बदल झाले आहेत. पारंपरिक संयुक्त कुटुंबापासून लहान कुटुंबाकडे संक्रमण झाले आहे, विवाह पद्धतीत प्रेम विवाह आणि स्वयंपूर्ण निवडीला प्राधान्य मिळाले आहे, तर घटस्फोट आणि एकल पालकत्व अधिक सामान्य झाले आहेत. या बदलांमुळे व्यक्तिवाद, वैयक्तिक स्वातंत्र्य, समानता आणि निर्णयक्षमतेला चालना मिळाली आहे. समाजातील या बदलांचे सकारात्मक परिणाम मानसिक स्वास्थ्य, कौटुंबिक सहकार्य, स्त्रियांचे सक्षमीकरण आणि व्यक्तीच्या संपूर्ण विकासात दिसून येतात. परंतु, याचबरोबर पारंपरिक सामाजिक सहअस्तित्व, सांस्कृतिक मूल्ये आणि कौटुंबिक संवाद टिकवणे आव्हानात्मक बनले आहे. त्यामुळे आधुनिक जीवनशैली आणि कुटुंब-संस्थेतील बदल संतुलित ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे, जेणेकरून व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि सामाजिक सलोखा दोन्ही टिकवता येतील. भविष्यात या संस्थांमध्ये समकालीन बदलांना समजून, समन्वयित आणि समावेशक धोरणे राबविणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे भारतीय समाजाची सामाजिक स्थिरता आणि सांस्कृतिक समृद्धी कायम राहील.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. रविंद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ- जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून झालेले बदल (वि.सा.संघद्वारा आयोजित ग.त्र्यं.माडखोलकर स्मृती व्याख्यानमालेत केलेल्या भाषणाचा संपादित अंश)
2. विद्युत भागवत (२०१३) :विवाहसंस्था नामशेष होणार काय? लेखन साहित्य अकादमी, नई दिल्ली.
3. ज्योती गगनग्रास सुधीर येवले, -'सामाजिक संस्था आणि बदल' निराली प्रकाशन, पुणे
4. आगलावे प्रदीप (२०११) : भारतीय समाज, संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद
5. Bose, N. K. – Changing Family Structure in India
6. Chodorow, Nancy – The Reproduction of Mothering
7. Goode, W. J. – World Revolution and Family Patterns
8. Kapadia, K. M. – Marriage and Family in India
9. Singh, Yogendra – Modernization of Indian Society
10. Uberoi, Patricia – The Family in India: Beyond the Nuclear vs. Joint Debate
11. Desai, Neera & Raju, M. S. – Women in Indian Society
12. Srinivas, M. N. – Social Change in Modern India
13. Indian Council of Social Science Research (ICSSR) – Reports on Family and Society

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*